

Пламен Михайлов

СТЕНОПИСИ И ЩАМПИ НА СВЕТИ ЙОАН РИЛСКИ

и поклонничеството през Възраждането

Abstract: Plamen Mihailov, *Murals and Prints of St. John of Rila and the Revival Pilgrimage*. The Orthodox pilgrimage in Bulgaria is strongly connected with the most revered saints among the local Christians. In the times of Ottoman empire, when open confession of the faith was difficult, the icons and murals in the churches were silent and immortal testimonies to the masses about the life and the sacrifice of the saints. This article examines the life of St. John of Rila and his depiction in the Bulgarian churches and monasteries – his earliest images, his life scenes in the Revival murals and the prints of the Rila Monastery for pilgrims.

Keywords: *St. Joan of Rila, Monastery, Pilgrimage, Mural, Prints, Icons*

Стенописите в православните храмове и манастири са не просто естетично допълнение към техния интериор, но имат водеща роля както за подбуждане молитвеното общение на християнина с Господ Иисус Христос, и Неговите светии, така и за църковната просвета на вярващите. Векове наред катехизиса, житията на светиите, а дори и Свещ. Писание са били достъпни едва за малцина от по-високообразованите и заможни българи, а в същото време са просиявали нови и нови светии. Почитта към тях се пази и преумножава сред вярващите както чрез съставяне на жития, служби и акатисти, четени най-често от църковните клирици, така и чрез визуализиране на по-важните житийни сцени на икони, стенописи и печатни щампи, достъпни за по-широк кръг от посетители на храма и манастирски поклонници.

Несъмнено най-голяма почит след Господ Иисус Христос и сред светците Пресвета Богородица православните българи отдаваме на св. преподобни Йоан Рилски Чудотворец, наричан и покровител на народа. Това е видно както от редицата писмени данни за светеца и от двата му акатиста (написани от архимандрит Серафим Алексиев и от

св. Серафим Софийски Чудотворец), така и от множеството запазени икони и стенописи с образа на първия български отшелник. А от Възраждането в Рилския манастир започва изготвянето и на литографии и графични щампи с икона на светеца-покровител, сцени от живота му и изображение на светата обител, които се продават на поклонниците за запознаване с житието, за спомен и молитвено общение – подобна практика е силно разпространена по това време в Света Гора, Синай и Йерусалим.¹

Най-ранното изображение на св. Йоан Рилски откриваме в Боянската църква „Св. Никола и св. Пантелеймон“, на стенопис от 1259 г. с автор т. нар. Боянски майстор, заедно с Димитрий зограф и група художници от Търновската живописна школа. Иконографията на светеца наподобява св. Пахомий Велики и преп. Йоан Лествичник – старец в цял ръст, в монашеска мантия, схима и колан, с високо чело и гъста побеляла коса, дълга и заострена бяла брада. Десницата му е вдигната молитвено пред гърдите с дланта навън, а в лявата си ръка държи разгънат свитък². По-силно разпространен обаче в древната средецка³, търновска и рилска иконография на светеца – напр. в Земенския манастир от XIV в., в Курилския манастир от 1596 г., на притвора на църквата „Въведение Богородично“ при костницата на Рилския манастир, е образът на св. Йоан с покрита с монашески кукол глава и държейки победоносно кръст в дясната си ръка, а в лявата – бронеица или свитък. С това се цели наблягане на ангелоподобното отшелническо житие на светеца, което подобно на тъмните одежди му покрива земния лик и го украсява чрез кръстно разпъване на страстите.

За незапознатите поклонници обаче този образ не е говорел много, все пак съществуват редица сходства с иконите на други православни светци, а през време на петвековното робство книгите с жития на св. Йоан стават все по-трудно достъпни. Още от древни времена подобни проблеми са били разрешавани чрез изобразява-

¹ Коева, М. „Щампите от Рила“. Свет, бр. 2 (2010), сс. 91-96.

² Пенкова Б. „Образ на св. Йоан Рилски в Боянската църква“. Старобългарска литература 39/40 (2009), сс. 163 – 183

³ За особената връзка между светеца и Средец виж: Павлов, П. „Връзката св. Йоан Рилски – Средец, Триадица, София. Възможност за богословско-историческа интерпретация“. БМ ¾ (1999), сс. 51 – 56.

не на житийни сцени по икони и стенописи на храмове и манастири, свързани със съответния светец. Затова в настоящата разработка ще наблегнем върху стенописите и печатните щампи, които възникват у нас през Възраждането и имат по-пряка връзка с поклонничеството.

В южната част на католикона на Рилския манастир, точно по средата на наоса, е разположен параклисът „Св. Йоан Рилски“, където откриваме най-подробните изображения и житийни сцени на светеца – 18 на брой. На купола на параклиса е изобразен мащабен допоясен лик на Рилския чудотворец, силно наподобяващ образа в Боянската църква – с открита глава, високо чело и дълга заострена бяла брада, но в дясната си ръка държи броеница, а в лявата – отново разгънат свитък с текста на Псалм 33, ст. 12: „Приидите чада послушайте мене страхъ Господню научу васъ“ („Дойдете, деца, послушайте ме: на страхъ Господен ще ви науча“). По северната, южната и западната интериорни стени на параклиса, както и по арката от север са изобразени редица сцени от живота на св. Йоан – от зографите Димитър Христов и Коста Вальов през 1840 г., но най-ранният запазен житиен цикъл на светеца е от средата на XIV в. в параклиса на Хрельовата кула в Рилската св. обител. Други места, където откриваме по-ранни житийни сцени на Рилския чудотворец са параклис „Св. Йоан Рилски“ в Хилендарския манастир (на стенопис от 1757 г.), храм „Св. Димитър“ в с. Панчарево (на икона от 1786 г.), както и на две почти идентични икони от средата на XVIII в. в Рилския манастир и в Софийския археологически музей. От XIX в. запазените икони и стенописи със сцени от живота на светеца се умножават: икона за храма „Св. Троица“ в Габрово (1820 г.), икона от Цаню Захариев за храм „Въведение Богородично“ в Чирпан (1821 г.), цикълът от Димитър Христов и още един зограф в храм „Успение на св. Йоан Рилски“ при гроба на светеца в Рилския манастир (1828-1830 г.), в притвора на манастирския храм в Курило (1830 г.), две икони на Йоан Иконописец – за храм „Св. Богородица“ в Копривщица (1838 г.) и за храм „Рождество Христово“ в Пирот (1843 г.), икона на Кръстю Захариев от Килифаревския манастир (1843 г.), както и икона на тревненските зографи Янко и Витан за храм „Св. Йоан Предтеча“ в Казанлък (1846 г.). В началото на XIX в. са гравирани житийни сцени на св. Йоан и на една мощехранителница от Рилския манастир, по модел на най-ста-

рите щампи от светата обител⁴.

Щампите, изработвани от Рилския манастир, играят важна роля за разпространение житието на св. Йоан през Възраждането, за увеличаване на почитта към светеца и на поклонничеството в светата обител, тъй като отпечатъците по модерната за времето си технология са достигали до широк кръг от хора с цел просвета, благословение и молитвено общение. В първите две риломонастирски щампи централно място заема образът на св. Йоан с епизоди от живота му, а под тях е изобразена Рилската света обител и пренасяне мощите на светеца в манастира. Клишетата са гравирани във Виена (1791 г.) и в Москва (1792 г.), в типичния иконографски стил на съчетаване средновековните похвати с желанието за известен реализъм. Основно изображение тук е св. Йоан в цял ръст в черно монашеско облекло и кукол, с кръст в едната ръка и разгънат свитък в другата, а в небето ангел му дава просфора. Сцената е озаглавена „хляб ангелски яде човек“ (от Светойоановото житие на св. Патриарх Евтимий, по Псалтир 78:25), като тя е избрана за заместваща патронното изображение на св. Йоан в Старата постница, среща се и резбована върху иконостасите на параклиса „Св. Йоан Рилски“ в манастирския католикон и на параклиса „Св. Йоан Кръстител“⁵. През 1800, 1806 и 1813 г. пак там са изработени нови клишета за манастира с подобни изображения⁶. През 1816 г. в Русия се изготвя щампа с по-различен образ – Успение на св. Йоан, която сцена ще разгледаме по-долу (т. нар. „росийска щампа“). В същото време в Бистришкия манастир „Св. Йоан Богослов“ (дн. „Св. Иван Рилски Пустини“) през 1822 г. е гавирана уникалната „Краводерска щампа“ (ктиторът е Иван Велкин от с. Краводер, Врачанско), изобразяваща св. Йоан Рилски до неговия небесен застъпник св. Йоан Богослов, като над тях е Господ Иисус Христос, увенчаващ и двамата с венци, а от двете му страни стоят два ангела⁷. През 30-те години на XIX в., след построяването на отделна сграда за риломонастирската щампарна, са изработени повече от 12 калъпа с разнообразни сюжети, гравирани във Виена и Будапеща. Постепенно игуменът ха-

⁴ Куюмджиев, Ал. *Стенописите в главната църква на Рилския манастир*. – ИИИ-БАН, София, 2015, сс. 523 – 530.

⁵ *Пак там*, с. 538 – 539.

⁶ Коева, М. *Пак там*.

⁷ Томов, Е. *Български възрожденски щампи*. София, 1978, с. 33.

джи Исай събира средства и майстори, и работилницата започва да изготвя самостоятелно клишета, защото щампите получават широко разпространение и носят на манастира немалък приход. През 1866 г. е закупена нова, модерна преса за отпечатване – монах Калистрат гравира клишетата и организира съвременна типография, дори и литография⁸. От тази година са и най-разпространите и качествени риломанастирски щампи, в размер ок. 66 x 43 см, преиздавани по-късно в умален вариант от печатницата на Курилския манастир „Бял кръст“. На тях виждаме допоясен образ на св. Йоан в центъра, с десет житийни сцени и с изображение на светата обител, която посреща мощите на Рилския чудотворец⁹. Освен приход за светата обител, щампите подпомагат сериозно поклонническо-просветната дейност, защото се превръщат в най-масовите изображения, които са на разположение по това време за посетителите на Рилския манастир – всеки поклонник може да се сдобие с отпечатък от тях за спомен от обителта, за запознаване с живота на нейния покровител и молитвено общение с него. В следващите редове ще разгледаме по-важни моменти от живота на св. Йоан, които са изобразени в по-разпространените щампи и стенописи на светеца.

Св. Йоан Рилски е роден ок. 876 г. от благочестиви българи в с. Скрино – според едно от житията му това е едноименното село край р. Струма¹⁰, а според друго е селище край Сердика (дн. София)¹¹ – сега кв. Курило на гр. Нови Искър¹², в близост до който се намира Курилският манастир в чест на светеца. Втората теза е потвърдена и от факта, че съществуват поне три писмени сведения от XIII-XIV в. за отдаване памет на светеца на 19 октомври под името „св. Йоан Средечки“¹³. Както посочихме по-горе, св. Йоан е изобразен в Курилския

---

⁸ Коева, М. *Пак там*.

⁹ Томов, Е. *Пак там*.

¹⁰ Партений, еп. Левкийски, архим. д-р Атанасий Бончев. *Житие на преп. и богоносен наш о. Иван Рилски, пустинножител и чудотворец. – Жития на светиите*. София: СИ, 1991, с. 82.

¹¹ Евтимий, патр. Търновски. – *Жития на българските светии*. Изд. Славянобългарски манастир „Св. Вмчк Георги Зограф“. Света Гора, Атон 2002, с. 104.

¹² Арабаджиева, М. *Св. Иван Рилски Чудотворец*. София, 2019, с. 25 – 26.

¹³ В Кратко апракос-евангелие, бълг. редакция от РНБ (XIII в.), в Лесновски (Станиславов) пролог от библиотеката на САНУ (1330 г.), в пергаментно евангелие от Света гора – втората половина на XIV в. Чешмеджиев, Д. *Култовете на българските*

манастир на стенопис от 1596 г. – южно от олтарната апсида. Там той е в типичното великосхимническо облекло – кафеникаво расо, черна мантия с кукол, кафяв аналав, като на кукола му е изписан бял седмо-конечен кръст с Христовата сигнатура ІС ХС от двете страни, по светогорска традиция. В десницата си държи пред гърдите патриарше-ски кръст с две напречни рамена, а в лявата ръка – разгънат свитък с текст, в превод: „Изгради стените на твоята килия, монаше”¹⁴.

Съществуват предположения, че Рилският светец е близък боярин или дори брат на св. цар Петър, но след като го изобличава за брака му с византийската принцеса Мария-Ирина Лакапина и предвещава скорошния упадък на Българското царство, св. Йоан е прогонен от царските поддръжници и започва своето подвижническо житие¹⁵. Житията на светеца не потвърждават, но и не отричат тази теория – те свидетелстват, че след като родителите му почиват, от любов към Бога св. Йоан раздава имота си на бедните и става монах в манастир до вр. Руен. Сцената с раздаване имането на бедните откриваме на северната стена на параклиса „Св. Йоан Рилски”¹⁶. Тук отново светецът е изобразен в монашеско облекло – кафява мантия, черно расо и аналав, въпреки че по това време исторически той не е монах. Сливането на минало, настояще и бъдеще в църковната иконография е често срещан похват, целящ да напомни за непреходното освещаване на цялата личност при обожението на човека, за това, че Божията благодат е извън времето и пространството.

За да усили поста и молитвата си, скоро след своето замонашване св. Йоан напуска обителта и започва отшелнически живот в близката планина – в саморъчно направена колиба, по-късно в пещера, дори и в хралупа. По пустите места светецът кротко претърпява побой от демони и злодейци, но в резултат на молитвите му Бог излекува много болни, отишли при него, както и един обладан от нечист дух. В параклиса в католикона на Рилския манастир, както и в щампите, срещаме две сцени за борбата с демоните – на първата те хвърлят све-

---

светци през IX – XII в. Автореферат, ПУ „Паисий Хилендарски“. Пловдив, 2016, с. 37 – 38.

¹⁴ Пенкова, Б. „Стенописите от Драгалевския и Куриловския манастир от края на XVI век и техният художествен контекст“. ПИ 1/2018, ИИИ-БАН, София, 2018, с. 52.

¹⁵ Арабаджиева, М. *Св. Иван...*, с. 28 – 31.

¹⁶ Куюмджиев, Ал. *Стенописите...*, с. 529.

теца от скалата, а на втората той е паднал на колене пред пещерата и се моли с вдигнати ръце¹⁷. Пребиваването на св. Йоан в пещерата е нерядко срещана стенопис, едно от най-ранните запазени изображения на сцената е от 1757 г. в параклиса „Св. Йоан Рилски“ в Хилендарския манастир, където светецът е в проста дреха и коленичил издига двете си ръце към благославящ го ангел¹⁸.

Известно време при светеца пребивава неговият племенник – юношата Лука, но след като баща му го взима със себе си разярен, младежът бива ухапан от змия и умира. Св. Йоан приема разкажия се баща и погребва своя племенник с голяма почит¹⁹. Това събитие е изобразено за първи път от самоковския зограф Христо Димитров през 1799 г. на западната стена на наоса в храм „Св. ев. Лука“ при поствницата „Св. Лука“ в Рилския манастир, която е построена в близост до пещерата на св. Йоан и до гроба на младия Лука. Светецът е зографисан на преден план до своята пещера и държи патерица в лявата ръка, бащата отрива сълзите си, а юношата също е увенчан с ореол²⁰. Самият отрок Лука се среща и в други стенописи от това време, още през 1757 г. в параклиса „Св. Йоан Рилски“ в Хилендар, но в сцената, когато баща му го отвежда от отшелника²¹ – светецът е изобразен в хралупа, в краката му е юношата също с ореол (посочен в надписа като „отроче св. Лука“), а бащата е изправен с поглед към светеца и недоволен жест. Зад него на скалите е изрисуван седнал в очакване един стилизиран дявол²². Съжителството на св. Йоан с отрока Лука е неизменно изобразявано и на рилските щампи – обикновено с три сцени, колкото откриваме и на параклиса в Рилския манастир, като освен тях в отделна сцена е показан св. Йоан в хралупата на дъба²³.

Когато благоверният цар св. Петър Български научава за духовните трудове на подвижника и му изпраща дарове с молба за среща, св. Йоан от смирение отказва, като нагостява царските пратеници по

---

¹⁷ Пак там, с. 536.

¹⁸ Пак там, с. 531.

¹⁹ Партений, еп. Левкийски. *Житие...*, с. 104.

²⁰ Гергова, Ив. и др. *Корпус на стенописите в България от XVIII в.* „София: Проф. Марин Дринов, 2006, с. 248.

²¹ Попова, Ел. *Зографът Христо Димитров от Самоков*. София: АГАТА-А, 2001, с. 182 – 183.

²² Куюмджиев, Ал. *Стенописите...*, с. 531.

²³ Пак там, с. 535 – 536.

чуден начин и написва на владетеля утешителни слова с душеполезни съвети²⁴. Тези събития също са изобразени на три сцени в параклиса на Рилския манастир, толкова са и на повечето щампи. Срещата на св. Йоан със св. цар Петър, нахранването на пратениците и принесените му дарове откриваме и в храма „Успение на св. Йоан Рилски“ при Старата постница, зографисана от Димитър Христов (1828-1830 г.). Там св. Йоан е неизменно до своята пещера в монашеско облекло, със св. цар Петър си изпращат димни сигнали от накладени огньове, деветимата пратеника са на трапеза пред него, а двама войника му принасят злато и плодове от името на царя²⁵.

Мнозина монаси започват да се установяват в пещерата на св. Йоан в Рила с желание да му подражават в подвизите. Скоро светецът заедно с тях и с подкрепата на св. цар Петър построяват и манастир наблизо (дн. Рилската света обител), на който св. Йоан става игумен. След като оставя писмен Завет на своите ученици²⁶, на 70-годишна възраст той се престава в Господа, а при погребението му мнозина болни и немощни получават изцеление. Сцената с Успението на светеца е изобразена на т. нар. „росийска щампа“ от 1816 г., а в последствие в нартекса на католикона на Рилския манастир (1842 г.), в параклиса „Св. Йоан Рилски“ и в Старата постница, гравирани е върху мощехранителници, рисувана е върху хоругва и икони. На нея около тялото му са изобразени светци и безброй ангели, някои от които съпътстват душата му към увенчаващия го Господ Иисус Христос. В щампата на заден фон са колибата на светеца в Рилската пустиня и Рилският манастир, а най-долу е изобразен руски императорски герб с двуглав орел²⁷, откъдето идва и наименованието й.

Няколко десетилетия след своята кончина, св. Йоан Рилски се явява на учениците си в съновидение и им заповядва да пренесат мощите му в гр. Средец (дн. София), при което те откриват, че тялото му е запазено и благоухае. Светите мощи са пренасяни и в тогавашната унгарска столица Естергом, отново в София (1187 г.) и във Велико Търново от цар Иван Асен I (1195 г.), съпътствани от множество

²⁴ Евтимий, патр. Търновски. *Житие...* с. 114-117

²⁵ Куюмджиев, Ал. *Стенописите...*, с. 534.

²⁶ Евтимий, патр. Търновски. *Житие...* сс. 124-131

²⁷ Куюмджиев, Ал. *Стенописите...*, сс. 542, 545.

знамения за слава Божия²⁸, за да се завърнат в Рилската света обител (1469 г.) и да пребивават там и до днес. Посрещането мощите на св. Йоан в Рилския манастир е сцена, изписана както в параклиса в католикона на светата обител, така и в храма при Старата постница, в притвора на метох „Орлица“, на всички негови икони с миниатюрни клейма и щампи с житийни сцени – четирима монаси носят ковчега с тялото на светеца, а множество монаси, дякони и иподякони ги посрещат пред светата обител²⁹.

Заради дивните си пустинножителни подвизи, многобройните чудесни изцеления и духовните напътствия на св. Йоан Рилски, след неговата земна кончина светецът е почитан от цялата православната Църква като Чудотворец. За разпространение на неговия житейски пример допринасят множеството предания, писмени жития и икони, но особено място заемат и изображенията с житийни сцени на светеца. Във времена на робство и бедност, когато книжните жития са били достъпни само за малцина по-заможни и образовани българи, многобройните изображения на св. Йоан със сцени от живота му по щампи и стенописи – както в съградената от него Рилска света обител, така и в храмовете, свързани с живота и почитта му – носят на голямо множество поклонници една богата представа за недостижимия отшелнически подвиг на всебългарския покровител. А новата за времето си технология за отпечатване на щампи сама по себе си е била привлекателна и е удовлетворявала допълнително духовните потребности на поклонниците да отнесат в дома си образ с житийните сцени на св. Йоан, да го опознаят по-добре и запомнят подвизите му, да усилят молитвената си връзка със светеца.

Изследвайки стенописите и щампите от Възраждането, днес трябва да се поучим от новаторския подход и големите усилия на нашите предци да разпространят житейския пример на Рилския чудотворец. От нас зависи търсейки проблемите на нашия век, да открием нови начини и интерактивни материали, които да подпомагат поклонническо-просветната дейност и да вдъхновяват сънародниците ни към подражание на смирената и самоотвержена православна вяра на всенародния ни покровител и на всички български светии.

---

²⁸ Евтимий, патр. Търновски. *Житие...* сс. 119-122

²⁹ Куюмджиев, Ал. *Стенописите...*, сс. 534, 537, 539.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Арабаджиева, М. *Св. Иван Рилски Чудотворец*. София, 2019.
- Гергова, Ив. и др. *Корпус на стенописите в България от XVIII в.* Изд. „Проф. Марин Дринов“, София, 2006.
- Евтимий, патр. Търновски. В *Жития на българските светии*. Света Гора, Атон: Славянобългарски манастир „Св. вмчк Георги Зограф“, 2002.
- Коева, М. „Щампите от Рила“. Свет, бр. 2/2010, сс. 91-97.
- Куюмджиев, Ал. *Стенописите в главната църква на Рилския манастир*. – ИИИ-БАН. София, 2015.
- Партений, еп. Левкийски, архим. д-р Атанасий Бончев. *Житие на преп. и богоносен наш о. Иван Рилски, пустинножител и чудотворец*. – В: *Жития на светиите*. София: СИ, 1991.
- Пенкова, Б. *Образ на св. Йоан Рилски в Боянската църква*. – *Старобългарска литература*, 39/40, София, 2009.
- Пенкова, Б. „Стенописите от Драгалевския и Куриловския манастир от края на XVI век и техният художествен контекст“. ПИ 1/2018, ИИИ-БАН, София, 2018.
- Попова, Ел. *Зографът Христо Димитров от Самоков*. София: АГАТА-А, 2001.
- Томов, Е. *Български възрожденски щампи*. София, 1978.
- Чешмеджиев, Д. *Култовете на българските светци през IX – XII в.* Автореферат, ПУ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2016.